

Husbond og tyende – landbohusholdet som arbejdsenhed 1868–86

Af Peter Bøge

Arbejde er et påtrængende problem i dag: For de, der ikke har det, for de, der har, men kun længes efter fyraften, og de, der prøver at få arbejdere til at bestille noget mere. Så hedder det management, og denne artikel er bl.a. en studie i managements teori og praksis. Mere generelt er formålet at undersøge vores holdninger til arbejde¹. Arbejde omfatter tre aspekter: Opfyldelse af materielle krav, en organisering af det sociale samkvem og en skaben af fremtiden, men i vore dage er de som regel adskildte.

Min interesse for netop tyendet skyldes, at den videnskabelige litteratur om denne klasse har været præget af utilstrækkelig viden. For ofte er man gået ud fra, at landarbejderens arbejde i sig selv var så personligt tilfredsstillende, eller omvendt, at den materielle nød var så stor, at arbejdets organisering i sig selv ingen interesse kunne have. Jeg vil søge at vise, at det ikke var tilfældet.

En offentlig debat om tyendet indledtes o. 1800 og førtes med større eller mindre intensitet til op i dette århundrede. Tyendet anklagedes til stadighed for at blive mere oprørske og dovent. Jeg vil søge at holde disse påstande op mod en undersøgelse af tyendets hverdag. Perioden under lup starter o. 1870, hvor »socialismens spøgelse« dukkede op, fulgt af en intensiveret debat om arbejder- og tyendespørgsmålet samtidig med, at afvandringen fra landdistrikterne tog fart og lønningerne begyndte at stige. Jeg slutter 1886,

hvor både afvandring og debat havde mistet sit momentum, og lige inden faktorer som roepolakker, andelsbevægelse m.m. holdt deres indtog eller fik gennemslagskraft.

Materialet og geografisk ramme

En række love regulerede i detaljer forholdet mellem husbond og tyende, men ligesom den trykte statistik har dette materiale vist sig uegnet til regionale undersøgelser. I min analyse af godsejeres generelle holdning har den offentlige debat dog været nyttig, og det samme gælder erindrings- og folkelivslitteraturen i analysen af bondestandens. Med hensyn til det utrykte materiale viste det sig, at forligsprotokollerne for mæglere i tyendesager, der førtes mellem 1854 og 1920, var for kortfattede til mit formål i deres beskrivelse af konflikten. Uforligte sager gik imidlertid videre til herredsfogdens politiret og andre gik direkte hertil. Materialet her viste sig ganske værdifuldt.²

Da politiprotokollerne endnu er en ret uopdyrket kildegruppe vil jeg omtale dem nærmere. Politiretten oprettedes 1791 ved den store politiforordning, på godsejernes ønske og med særligt henblik på tyendet. Forordningen var altså på een gang en politireform og en lov om tyendets forhold til husbond. Politirettens sagsområde udvidedes i 1800-tallet med faderskabssager, injurier og undersøgelsesforhør af forskellig art³. Indtil retsple-

Peter Bøge, f. 1957, cand. phil., stud. ing.

1. Artiklen bygger på et speciale ved Historisk Institut, – KUA, 1986: Forholdet mellem Husbond og Tyende på Landet i det 19. Århundrede.
2. Forligsprotokollerne er behandlet i det utrykte speciale Tyende og Husbond 1854–1920, Kbh.U., 1974, af Bent Hyldegård-Petersen.
3. Henvisningerne til sagerne i politiprotokollerne har fået formen a b/c eller a b, d, hvor a er jurisdiktionen A (Anst), L (Lollands Nørreherred) eller M (Musse Herred på Lolland), b er årstallet, c er sagsnummeret, og hvor sagen intet nummer har e; d protokolfolien, hvor sagen starter. (* angiver store gårde).

jereformen 1919 var den udøvende og dømmende myndighed forenet i herredsfogdens person. Han modtog udnævnelse, løn og pension fra staten ligesom sine undergivne, der i »mine« jurisdiktioner var en fuldmægtig og en politibetjent. Fogden havde mange hverv. Han var således både dommer og politimester og varetog også nedskrivningen af retshandlingerne i protokollerne. Meget afhang altså af ham, også af hans evner som forligsmand. Lovens ord var nemlig betydeligt hårdere end sædvanen, og skulle der dømmes, manglede loven tit omtale af problemet, hvorfor dommeren måtte gå efter, hvad han selv regnede med var sædvanen⁴. I Norge dømtes forøvrigt udelukkende efter sædvanen i hele det 19. århundrede, så Danmarks tyendelove var ikke naturnødvendige⁵.

Når man skal vurdere retsmaterialet som kilde bør man ikke være blind for dets skævheder. Personerne, der kom i kontakt med retsvæsenet, var dengang som nu overvejende fra de lavere sociale lag. Det skal man dog ikke være ked af, for det har hidtil været svært at komme ind på livet af dem. Dernæst er de store gårde overrepræsenteret i materialet. I Nørreherred, hvor jeg har kunnet kontrollere dette, havde gårde over 12 tdr. hartkorn i snit 4½ tyendesag per 100 tdr. hartkorn i perioden 1868–86, mod de mindres 2,2. Lægger man skellet ved 20 tdr. hartkorn, får man henholdsvis seks og 2½ sag⁶. Nogle gårde havde mange sager, andre imidlertid ingen, og det gælder også bondegårdene, hvorfor man bør være forsigtig med at slutte noget alene ud fra gårdstørrelsen. En tredje skævhed kommer af, at retten interesserede sig for konkrete hændelsesforløb, sjældent for tanker og følelser. Man må da søge at slutte det sidste ud fra det første.

En fjerde er det kulturelle svælg mellem dommer og bonde. Dommerens holdninger formedes utvivlsomt af godsejerne, med hvem han delte omgangskreds og kultur, og i nedskrivningen af parternes udtalelser oversatte

han til en vis grad til sit eget »sprog«. Heldigvis forstår vi i dag dette sprog bedre end bøndernes! Modsat sagførerne prøvede dommeren også at finde frem til »sandheden«, juridisk set. Han støttedes heri af den lokal kendte politibetjent, der tog rundt og modtog anmeldelser, foretog forhør og i politirapporter holdt dommeren underrettet. Alt i alt kan vi i dag i mange tilfælde holde tyende og husbonds forskellige udlægninger af en sag op mod hinanden. Bredt belyste sagsforløb er derfor et bedre materiale end f.eks. et enkelt forhør. Heldigvis er bilagsmaterialet for en stor del bevaret og indeholder, udover juristede sagføreres indholdsløse indlæg og diverse dokumenter, en del klager, både til forligsmægleren i tyendesager og til retten. Tyendets klage blev næsten altid skrevet af andre, mægleren eller kontoristen f.eks., men synes dog at have dækket dets synspunkter godt.

Løj man i retten? Måske, men man bør huske, at landboerne stadig var meget ømme om deres rygte. Nogle løj utvivlsomt, fordi de intet omdømme havde, eller fordi de, som det ofte var tilfældet med proprietærer, var ligeglade med, hvad bønderne tænkte om dem. Men bønderne havde en vis ærefrygt, både for herredsfogden og for eden, som de fleste vidner skulle aflægge efter en formaningstale om dens religiøse indhold og om straffen for mened⁷. Troværdighedsproblemet er derfor begrænset, og i øvrigt helt væk i de mange oplysninger af indirekte karakter i materialet.

Analysen af holdninger gennem tolkning af udsagn og handlingsforløb har dog metodiske konsekvenser. Kausale begreber fra den historiske materialisme er på et andet, højere teoretisk niveau og derfor ikke umiddelbart anvendelige. På de »etnografiske« niveauer må historikeren så hente analyseredskaber i psykologi, funktionalisme m.v., og kun langsomt kan han bevæge sig op mod kausalanalysen. Metoden er sårbar over for kritik af slutningernes repræsentativitet, som også me-

4. F.eks. A 1879/39.

5. Kr. Østberg: Norsk Bonderet, Kristiania 1918.

6. Stat. Tabelværk III, 32, og C. C. Haugner: Lollands Nørre Herred. 1922.

7. Der er eksempler på, at karle fik samvittighedskvaler over mened i faderskabssager, eller at pigen opgav sagen for at han ikke skulle begå mened (L 1873, 377 og L 1878, 3).

gen etnografi er. Men værdien af en model afhænger i første række af dens evne til at forklare og af dens overensstemmelse med materialet, ikke dens repræsentativitet. Derfor har jeg undersøgt jurisdiktionerne Anst Herred ved Kolding og Nørreherred på Lolland. De er udvalgt som to ekstremer i det stærkt vekslende billede, der udgør det »statistiske« Danmark, og mange konklusioner vil derfor kunne overføres på henholdsvis Jylland og Øerne. Senere undersøgelser fra andre jurisdiktioner vil forhåbentlig kunne nuancere dette billede yderligere.

Anst havde god agerjord, Nørreherred endnu bedre. Men Anst var oprindeligt under Kolding Rytterdistrikt, og bønderne var derfor fri for hoveri, landgilde og hartkornsskat, hvortil kom, at deres børn fra 1721 fik undervisning i rytterskolerne. Bortset fra Østerbygård var der ingen godser iøvrigt, og i 1765 købte de fleste af fæsterne deres gårde til selvejendom⁸. Koldingegnen var i denne udvikling langt foran resten af landet. På Lolland-Falster var der i 1850 endnu 54% gårde i fæste, og de blev kun langsomt færre. Udsiftning og udflytning på Koldingegnen foregik 1759–83, i Maribo Amt først efter 1800. En væsentlig årsag til de indbyrdes forskelle lå i Lollands mange godser. 1880 lå 35% af Nørreherreds hartkorn på gårde over 12 tdr. og 23% på gårde over 30 tdr.⁹ I Anst lå kun 14% af hartkornet på gårde over 12 tdr., og der var kun en enkelt gård over 30 tdr. Bondegårdenes størrelse var i Nørreherred som en følge af dette koncentreret om 4–8 tdr. hartkorn, mens de i Anst lå som et ubrudt bånd ned til husmandsstederne¹⁰. Antallet af henholdsvis gårde og huse var dog omtrent lige store, således at Nørreherreds flere tdr. hartkorn opvejedes af dets større gårde.

Det var lige svært at erhverve hus i de to områder, og andelen af indsiddere 1870 var begge steder godt 20%¹¹. Mange af husene i

Nørreherred var imidlertid lejet eller fæstet af godsejere, hvilket gav en større personlig afhængighed.

Væksten i landbobefolkningen og dermed i antallet af unge, for hvem der intet alternativ var til fast tjeneste, fik tyendets tal til at vokse indtil 1870'erne, hvor den stigende afvandring af unge bragte et fald med sig. Tyendet rekrutteredes næsten udelukkende fra husmandsklassen, for på bondegårde blev børnene så vidt muligt skånet for fast tjeneste, der betragtedes som nedværdigende bl.a. på grund af tyendeloven. Tyendetilværelsen startede senest ved konfirmationen, og var også en uddannelse, hvor man lærte alle gårdbrugs mange arbejder at kende, hvilket var fornuftigt så længe man, efter at have giftet sig, kunne erhverve lidt jord. Det blev imidlertid stadigt sværere, og tilmed voksede fattigdommen blandt husfolk i disse år. Det etablerede samfund fremhævede utrætteligt, at det måtte være i tyendetiden, at man sparede sammen til etablering af et eget hushold. Men det var lønnen alt for lille til, og kom der ikke hjælp fra forældrene, blev man sandsynligvis daglejer¹².

De formuer fra kornsalg, der omvendt ophobedes på de store gårde, geninvesteredes i jordforbedringer, inddæmningsprojekter og infrastruktur: I begge områder udbyggedes veje og havne fra 1840'erne og fra 1860'erne jernbanen. Gårdfolkene drog nytte af dette og de bedre tider, men i de første år brugte de pengene på hoveri- og fæsteafløsning, og kom så fra 1850'erne i gang med driftsforbedringer.

Forskellen mellem de to områder ses tydeligst i det åndelige. Koldingegnen havde religiøse vækkelser allerede o. 1800 og oplevede i 1880'erne en massemobilisering af bønderne i grundtvigiansk og indremissionsk foreningsliv, mens Lolland åndeligt set var »dødt«, uden religiøst liv, højskoler og lign., og alle

8. Se Inge Bundsgård: Grundtvigianismen og Indre Mission på Koldingegnen, utrykt speciale, Århus U, 1982, og A. Th. Simonsen: Husmandskår og Husmandspolitik, 1977.

9. Stat. Tab. IV, C, 5.

10. Stat. Tab. III, 32. .

11. A. Th. Simonsen s. 27, og Til Oplysning om Arbejderbefolkningens Vilkaar, 1874, B, om Maribo og Ribe Amter.

12. A. Th. Simonsen s. 120ff og 306f.

vækkelsesforsøg er helt ind i dette århundrede endt i fiasko. Også dette hang utvivlsomt sammen med det store antal gødsere.

Det traditionelle landbosamfund

Ved periodens start var store dele af rammerne for tyendets tilværelse under afvikling¹³. Først og fremmest gjaldt det fællesskabet, som op til o. 1850 for tyendets vedkommende stadig fandtes i hoveriarbejde og landsbygilder m.m. Rekreationen, begrænset som den var, dyrkedes også for en stor del i fællesskab og tæt koblet sammen med arbejdet. Hoveri- og gildearbejder afsluttedes således altid med selskabelighed. Derfor er det let at forstå, at man kunne hævde sig ved at arbejde hurtigst: Så var der mere tid til rekreation, først mens man ventede på de andre og dernæst sammen med dem. Var der rigtig fest, ville man danse, for det blev unge aldrig trætte af. Den løsnede lemmerne i en fælles, lystbetonet bevægelse som kontrast til arbejdets tvungne. Kropslig smidighed passede også fint til det afvekslende arbejds krav. Derimod gav monotont, hårdt arbejde som mergling og dræning skæv ryg og egnede sig efter sigende dårligt til kappestrid, men det dukkede også først op efter 1850 og blev hurtigt overtaget af gifte »specialarbejdere«¹⁴. En anden side af arbejdsfællesskabet belyses af plejltærskningen, som også var et hårdt og monotont arbejde. Rationelt set arbejdede en enlig tærsker bedre, fordi han ikke skulle tage hensyn til omkringstående. Alligevel tærskede man altid to ad gangen. »Det gik lettere med at svinge plejlen, når man var to. Det var ligesom den enes slag trak den andens med sig«¹⁵. Det var fornemmelsen af at deltage i en fælles rytme, ligesom i dans. På samme måde kunne man i mange arbejdsgilder koncen-

trere hænderne i arbejdet, mens tankerne adspredtes i sang eller tale. Sammenkædning af arbejde og rekreation lå altså dybt og passede fint til bedriften, hvor året vekslede mellem spidsbelastninger og døde perioder, rytmisk, men uforudsigeligt p.g.a. vejrlig m.m. Helt »fri« havde man aldrig.

Det meget begrænsede privatliv kunne ikke undgå at skabe gnidninger, som måtte undertrykkes for at sikre husholdet som arbejdsenhed. Derfor var bondesamfundet hierakisk opbygget og opdrog individet til konfliktsky optræden, hvor jeg'et og dets lyster nedtonedes¹⁶. Der var mulighed for selvhævdelse, i arbejde, kortspil eller dans f.eks., og husbond havde udstrakte beføjelser, men inden for de snævre rammer, som konventionen satte, og denne værdsatte i særlig grad individet efter dets arbejdssevne. Hvordan ellers forklare, at en fynsk gårdkone o. 1840 kunne tage forkarlen som elsker og indsætte ham i alle husbonds rettigheder, fordi denne ikke selv magtede at bestyre gården? Husbonden behandlede som tjenestedreng og fik dennes kreaturpasning som arbejde, og det så fortælleren ikke noget umoralsk i¹⁷. En kone på Falster kom o. 1840 i åbent opgør med manden af samme grund. Konflikten medførte, at hun tog karlen som elsker, og til sidst med denne som sammensvoren myrdede manden¹⁸. Det var selvfølgelig at gå for vidt, men der er alene på Lolland-Falster fremdraget tre mordsager med denne trekantkonstellation, og alle opklaret ved tilfældigheder, så guderne må vide, hvor mange mord det dækker over! Interessant nok ville konen bagefter i ingen af tilfældene holde ægteskabsløftet til elskeren. Det var nemlig hensynet til gårdens drift, der legitimerede, at konen tog ham som elsker, og det var nødvendigheden af at sidde i uskiftet bo, der forhindrede ægteskabet, for karlen var jo uden formue¹⁹. Følelser af ero-

13. Afsnittet bygger på en bred læsning af erindrings- og folkelivslitteratur.

14. Anders Christensen: Bondeliv i midten af det forrige Århundrede, Kolding 1955, s. 6f og 13.

15. Anders Christensen s. 28.

16. E. Wolf: Bønder s. 89f.

17. Jens Christensen: Træk af nordfynsk Landsbyliv, 1958, s. 89ff.

18. Helene Strange: Mordet i Sortsø, Loll. Falsters Hist. Samf. Årb., 1944.

19. Helene Strange: Særslev-mordet, Loll. Fal. Hist. Samf. Årb. 1942, om et mord på Falster 1818. Se også M 1871/34 og 44 og M 1887/40 for Mordet i Radsted på Lolland 1871.

tisk art var altså accepteret, men gården betød endnu mere, og selvom mange ægtefæller selvfølgelig respekterede hinanden, gjorde tidens ægteskabsskik, at det modsatte nok så ofte var tilfældet. En god ægtefælle skulle derfor både tilfredsstille partneren seksuelt og samtidig være skikkelig og eftergivende, og det gjaldt også manden²⁰. Og jo svagere det ægteskabelige bånd blev, jo vigtigere blev altså rollen som arbejder.

Tyendets status i husholdet steg efter samme lov med arbejdssevne og oplæring, fra dreng til karl, eller fra lille til fuldgod pige, og da landbosamfundet var opbygget af hushold, gav det det en sikkert stigende status.

Hierarkiet gjorde generelt de lavere placerede til tjenere for de højere. Kvindens arbejdskraft havde f.eks. en supplerende funktion for mandens, mens det modsatte sjældent var tilfældet. Mænd havde derfor mere fritid end kvinder, og det i stigende grad, fordi deres husflid forsvandt før kvindernes. Barnet, igen, skulle når dets arbejde tillod det, stå til rådighed for andre, og således lærte det, fra det kunne stå og gå, om arbejde og hierarki. Denne fasttømrede struktur af liv og arbejde måtte nødvendigvis vise sig sej overfor tidens og menneskers angreb, og det er, hvad vi skal se.

Godsejerne

Det kan som udgangspunkt være nyttigt at analysere de erklærede holdninger, som kom frem i den offentlige debat. Man debatterede »arbejderspørgsmålet« i dets forskellige former, og godsejernes holdning til tyendet som sådan var gennem hele det 19. århundrede forbavsende fast og uforanderlig, nemlig udpræget paternalistisk²¹. Idealet var, at husbond påtog sig ansvaret for sine arbejdere og mod lydighed og arbejde ydede det protek-

tion og opdragelse til dets plads i samfundsordenen. Ordenen var identisk med »landbruget«, der igen var systemet af godser, for bondegårdene regnede man i denne forbindelse ikke med²¹. Tyendet skulle derfor fortsætte med at tjene andre hele livet og være tilfreds med det, eller med datidens ord have æresfølelse. Man mente dog, at uden disciplin fandt tyendet ikke sin rette plads, troløst og dovent som det var i sin menneskelige skrøbelighed, og det måtte derfor bindes, først som tyende til et hushold og siden som daglejer til sin familie og til sin arbejdsgiver.

I takt med godsejernes indskrænkede personlige beføjelser og den stigende mangel på jord til landbounderklassen, flyttedes vægten fra protektion over mod disciplin. Det udtrykte sig i malthusianismen, som fik stor gennemslagskraft i debat og lovgivning op gennem det 19. århundrede. Det hævdedes f.eks., at når fattigunderstøttelsen var jordejernes kollektive protektion af tyendet, måtte modydelsen være tro tjeneste, sikret kollektivt gennem tyendeloven af 10. maj 1854, der gjaldt frem til 1920. Loven favoriserede husbonden ved f.eks. at bruge offentlige bøder mod tyendets privatretslige forseelser. Tyendet skulle også have stærke grunde til at gå fra tjenesten, mens gummiparagraffer omvendt gjorde det relativt let at bortvise det. Derudover påbød paragraffer lydighed i alle forhold og arbejdspligt uden grænser. Trods dette var retssager dog uværdigt for husbond, for her kunne tyendet jo stå og tale ham midt imod og endda med advokathjælp. Også derfor ønskedes konflikterne indkapslet, og dette blev lovens fremmeste formål. Vigtigst i denne forbindelse var skudsmålsinstitutionen, der under trussel om bøder gjorde det lovpligtigt for alle tyender over 14 år at bære en bog, hvori husbonden nedskrev sit navn og tidspunktet for tjenestens ikrafttræden og ophør. Tjenester afbrudt i utide blev en advarsel

20. Konen i Radstedmordet påstod i retten, at ægteskabet var lykkeligt, bl.a. fordi manden var eftergivende og et vidne, karlen Niels, konkluderede, at husbonden netop derfor var »en god Mand mod sin Kone«.

21. Repræsentative paternalistiske debatindlæg ses f.eks. i Viborg Stændertidende 1836, sp. 723–34; Roskilde Stændertidende 1840, sp. 1244ff og 1450ff; Folketingstidende 1853, sp. 5109f; Landstingstidende 1853, sp. 1618f.

22. Proprietær Knudsen i Folketingstidende 1850 sp. 2167.

til andre husbonder om et besværligt tyende, og det kunne hverken smide bogen væk eller nægte at fremvise den. Truslen om dette gjorde vel tyendet mere medgørligt, hvilket også var hensigten²³.

Lovens andet redskab var forligsmæglingsinstitutionen. Mægleren valgtes af sogneforstanderskabet og var i praksis altid en husbond selv. De uformelle rammer gjorde det lettere for tyendet at rejse en sag, men omvendt fik man isoleret konflikten fra sagførere og andres påvirkning, og i praksis lykkedes det i årene efter at få hver anden sag forligt på denne måde, hvilket vel må kaldes en succes.

O. 1870 fremkaldte socialismen, udvandring og lønstigninger en fornyet debat, der løb til omkring århundredskiftet. Hvad angik tyendet forblev de gamle holdninger dog uantastede:

Tyendet blev mere og mere opsætsigt, krævende og troløst, og det havde været slemt nok i forvejen. Særligt løb det af pladsen for at tage til USA eller byerne. Man overvejede en lovstramning, men fandt, at den vist allerede var strammet til bristepunktet. Istedet blev der i 1891 lovgivet om fæstemænd for at øge kvalitetskontrollen med den stigende del af arbejdsstyrken, som skaffedes fra fæstekontoret, og også Statshusmandsloven 1899, der hjalp unge til hus og jord, var at regne som et nødværge mod udvandring, socialisme m.m.²⁴

En bedre forståelse af, hvad godsejerne mere konkret gjorde ved problemet, får man ved at se på den praktiske hverdag på de store gårde i Anst og Nørreherred. På mange af dem blandede herskabet sig kun lidt i tyendets liv. Tag f.eks. proprietærgården Wisingminde i Anst omkring 1870²⁵. Husbond viste sin deltagelse ved en ældre daglejers død

ved at give folkene en fridag, deltage i kirkebegravelsen og stille folkestuen til rådighed for et sammenskudsgilde, hvor der i dagens anledning blev drukket kaffepunch og danset. Han deltog dog ikke her, lige så lidt som i den svir, der undertiden fandt sted i folkestuen med folk fra nabolaget. De 28 faste folk opførte sig pænt i øvrigt. Selvforvaltningen gjaldt også i arbejdet, da der ingen forvalter var, kun en forkarl som sørgede for orden blandt folkene og ledte arbejdet²⁶. Da en ny ejer forlangte arbejde St. Bededag, nægtede karlen overfor både trusler og håndgribeligheder. Han støttedes i dette af de andre folk, der hang sammen som ærtehal. Karlens far havde arbejdet på gården, hans tre brødre var der nu, og een af dem blev der i 20 år²⁷. Alt i alt et netværk, som den ny ejer typisk nok i første omgang måtte kapitulere overfor.

Gårde med en sådan vis selvforvaltning havde kun få konflikter²⁸, hvilket desværre gør det svært at beskrive dem ud fra retsmaterialet. Der er dog ingen tvivl om, at gårdene også fandtes i Nørreherred, hvor tyendesagerne synes at koncentrere sig på enkelte gårde med forpagtere eller nye ejere, ivrige efter hurtigt afkast og derfor med et incitament til at lave om på den daglige gænge. Et eksempel på det modsatte kunne være en af Nørreherreds mange gårde under et større godskonglomerat, men bedst belyst er proprietærgården Helgenæs. I 1872 havde gården en kort overgang forvalter, som alle seks karle klagede til husbond over (1872, 187), ellers var den daglige leder forkarlen. Det var forkarlen, der gik i rette med en karl, der havde lavet hærværk på husbonds vogn (L 1870/6) og ham, der indstævnedes medtyende for bortgang af tjenesten (L 1875, 247). Karlene kunne endda finde på at skændes om,

23. Betænkning i Rigsdagstidende 1853, Anhang sp. 782.

24. For denne del af debatten se: C. J. R. Lund: Nogle Betragtninger over vore Tyendeforhold; Betænkning afgiven af det af Københavns Amts Landboforening nedsatte Tyendeudvalg, 1886; Til Direktionen for Holbæk Amts økonomiske Selskab, 1888; Betænkning udgiven af Sorø Amts Landøkonomiske Selskab, 1891; Betænkning afgiven af Fyens Stifts Patriotiske Selskab, 1885; Tidsskr. f. Landøk. 1870, s. 398ff og 1876 s. 82–228.

25. A. F. Schmidt: Skanderup Sogn, 1925.

26. F.eks. greb karlen med autoritet ind i et skænderi på høstmarken (A 1870/43).

27. A. F. Schmidt; 1925, anf. værk s. 209.

28. Den gamle ejer havde kun en enkelt sag med en tyendepige (A 1870/70), der fra 2 andre sager vides at have været ret uomgængelig (A 1869/22 og A 1870/43).

hvem af dem der skulle give tjenestedrengen smæk og hvor mange (L 1872, 191).

Helgenæs og Wissingsminde er eksempler på steder, hvor forholdene set fra husbonds side meget vel kunne kaldes paternalistiske med en fjern, faderlig husbond og tilfredse undergivne. Han ville lægge vægt på sin faderlighed og deres underordnelse, de på hans fjernhed og deres tilfredshed.

Der var imidlertid også godsejere, der blandede sig og tog de konflikter, der kom. Som regel var det de førnævnte unge forpagtere og ejere, der næppe kendte til gårdens faste gænge og i al fald ikke ville respektere den. Indgrebene var mindre styret af moralske end af driftsøkonomiske hensyn. Trods kærligheden til gamle dages dyder reserve-rede man nemlig i overensstemmelse med god borgerlig ideologi moral til intimsfæren. Da en forpagter en gang blev bebrejdet sin fremfærd overfor landarbejderne, slog han sig for brystet og udbød: »Skulle jeg spørge min Samvittighed, hver Gang jeg handlede, saa var jeg ikke paa Gl. Lellinge mere«²⁹. Eksempler på hans type var der flest af i Nørreherred, og det fornemste var proprietær C. A. Neergård, der købte Nakskov Ladegård 1877. Samme år startede brat en endeløs stribe konflikter, som Neergård i intet tilfælde mente at have nogen skyld i. Fire karle strejkede en dag i 1877, hvor politibetjenten måtte tilkaldes for at mægle, og i 1880 strejkede otte-ni karle en eftermiddag p.g.a. dårlig kost³⁰. Må-neden før havde Neergård sagt i retten, at der aldrig var klaget over maden, men indrømmede nu, at det var tredje gang. Karlene truede i dette tilfælde med ikke at arbejde, men Neergård sagde, at de fik ikke anden mad og forlod gården for resten af dagen. Karlene strejkede, og næste dag ved middags-tid – Neergård stod op kl. 10 – blev de bortvist. Senere stævnedes han dem for indbyrdes voldstrusler, velsagtens som kompensation for den svagheit, han havde udvist i selve

konflikten. Forvalteren, der havde den direkte kontakt med tyendet, holdt i alt dette en yderst lav profil. Og Neergård påtog sig gerne forvalterens pligter. I et tilfælde pryglede han således en dreng for at bestille for lidt, og så læsterligt, at det øvrige tyende fik helt ondt af drengen³¹. En efterfølgende retssag om mis-handling fandt Neergård fornærmende og han fik drengens familie til at trække klagen tilbage, sige undskyld og tilbyde en bøde. Et par år senere benægtede Neergård også at have slået både en voksen pige og en karl, men betalte dog uden forklaring de krævede erstatninger³². Forinden havde han, med forvalteren som budbringer, uden held truet karlen med bortvisning, hvis han gik til retten.

Gårdens forvalter var en ret veg person, modsat mejeribestyreren, der f.eks. mente sig i sin gode ret til at stå og betragte de fem svenske malkepiger tage tøj på om morgenen, for så skyndte de sig (!). Når de af blufærdighedshensyn søgte at haspe døren, brød han den ind, og da en af dem hen ad dagen sagde noget til ham, følte han, der ikke forstod svensk, at det nok var for at gøre grin med ham, og slog løs på hende, også efter at de andre piger var kommet til³³.

Bag arrogancen og den moralske bedre-værdsfølelse aner man tydeligt en rådvildhed og angst overfor, hvad man ikke forstod, og derfor en tendens til at løse konflikten med vold, hvilket selvfølgelig ikke var nogen løsning. Det var baggrunden for, at man søgte at få et mere medgørligt tyende, f.eks. udlændinge. Allerede fra 1850'erne havde svenskere taget sæsonarbejde både i Jylland og på Øerne, heriblandt Lolland-Falster. Og ganske mange kom efter oprettelsen 1873 af sukkerfabrikken »Lolland«, hvorfra de spredtes ud til herregårdene. Senest 1876 havde man svenske piger på Nakskov Ladegård og 1881 også karle, hvis papirer Neergård opbevarerede, for at de ikke skulle løbe bort³⁴. Tyende-

29. Niels Pedersen: En sjællandsk bondes Erindringer, 1950, s. 100.

30. L 1877, 176; L 1880, 270 og 1880, 284.

31. L 1877, 282.

32. L 1879, 213 og 218.

33. L 1880, 374.

34. L 1870, 30 og L 1881, 41.

husmænd, som var lejemænd tvunget ind under tyendeloven, blev aldrig særligt almindelige, men hos Neergård fandtes de³⁵.

Neergård øste af sine erfaringer fra dagliglivet, da han 1883 blev bedt om oplysninger til Sukkerroekommissionens undersøgelse. Han mente bl.a., at husmandskonerne hidtil ikke havde bestilt noget, og at man måtte håbe, at de importerede svenskere kunne lære dem det³⁶. Synspunktet støttedes af Harald Bay fra Rolykkegård i Nørreherred, der så hele skylden ligge i »den stedse mere og mere forvante kvindelige Befolkning«. Holdt op mod forholdene på Nakskov Ladegård er der ingen tvivl om, at de mente, hvad de sagde. Det tyder igen på, at det var Neergårds type, der førte an i de offentlige krav om strengere love, disciplin m.v. Og Neergård og Bay er da heller ikke de eneste eksempler, jeg har fundet³⁷.

Med tiden kan man trods den ideologiske standhaftighed spore en faktisk accept af tyendets levevis i fritiden, så kontrollen begrænsedes til selve arbejdsprocessen. Det krævede ganske vist en disciplinering af dømmesyg og hidsigheden, men det kunne læres, således som en proprietær Valentiner havde gjort det ved at betvinge sin »hidsige Natur«³⁸. En forpagter Reimer på Christiansdahl lukkede bevidst sine øjne for karlenes provokationer i høsten, ventede til den var overstået og slæbte dem så for retten. Der er flere lignende tilfælde af disciplineret aggression³⁹. Skulle man kontrollere arbejdet, måtte det imidlertid

være overskueligt og kalkulerbart. Allerede i 1855 havde Valentiner gjort opmærksom på, at den almindelige pressen på for et højt tempo blot resulterede i surhed og udmattning. Istedet anbefalede han, at man lavede et overslag, så man kunne sætte et bestemt antal arbejdere til en opgave, uden selv at føre opsyn. Dertil krævedes et »roligt, stadigt, uafbrudt Arbejde«. Det mente han også, at folkene bedst kunne lide. Jeg vil senere sandsynliggøre, at de tværtimod hellere ville have en frihed i organiseringen af arbejde og hvile, med f.eks. hektisk kappestrid iblandet selvvalgte pauser. Kontrol viste sig i al fald påkrævet, især i malkningen. Nogle steder eftermalkede overordnet personale køerne eller tog tid på pigerne, andre steder overvågedes de direkte, bl.a. for at de ikke skulle falde i søvn under arbejdet (1880, 282, Skelstofte). Valentiner beklagede også, at det var normalt på de fleste godser at forstyrre tyendet i fritiden. Dette var man dog i min periode holdt op med. Druk i folkestuerne blev i al fald aldrig påtalt, undtagen når det gik ud over arbejdsydelsen dagen efter, eller når det truede husbonds fysiske sikkerhed⁴⁰, og man var i realiteten også ved at acceptere faste regler for søndags- og aftenfri⁴¹.

Det var vel dette, godsejerne havde lært af deres sammenstød med tyendet: at kontrol var nødvendig, og at man ved at lade tjenestefolk leve deres eget liv i fritiden kunne få en del af dem til at arbejde under stok og kommando resten af dagen.

35. L 1882, 239.

36. E. M. Boyhus: Sukkerroer, 1973 s. 122f.

37. Prop. R. Schousboe af Abildtorpegård (L 1869/1); Forpagter Berner af Havgård (L 1874, 184; L 1879, 229 og L 1882, 236) og forpagter Plenge af Hardenberg (M 1876/41 og M 1882, 576). Fra Anst kan nævnes løjtnant Trap, der købte Vamdrupgård 1876. Han skændte f.eks. på en karl i marken en påskelørdag, fordi denne havde brændevin med og åbenbart ikke arbejdede hurtigt nok. Karlen svarede igen, hvorefter Trap faldt over ham. Trap nægtede i retten, men dømtes på de andre karles vidneudsagn (A 1876/39). Senere bortviste han forkarlen for at have sat to karle i arbejde uden at spørge ham først, men tabte bortvisningssagen (A 1878/78 og 79). Siden fik Trap en forvalter og piger fra fæstekontoret i Vamdrup (A 1879/22 og 1879/80), hvorefter der blev ro på gården. 1882 gik han fallit og forløbet kunne gentages med nye ejere. Ejeren indsatte som bestyrer svigersønnen, der begyndte at slå, bortvise osv. (A 1884/76 og 1885/101).

38. Tidsskr. f. Landøk. 1855, s. 201–22.

39. L 1870, 202 og L 1874, 67.

40. På Østerbygård klagede husbond kun fordi karlene var endt i kaotisk indbyrdes slagsmål (A 1875/98), og på Horskiærgård kun fordi en af karlene dagen efter ikke kunne arbejde og derfor endte i slagsmål med husbond (A 1873/79). Selv Neergård klagede kun over druk som en biting i forbindelse med andre, alvorligere klagepunkter (L 1882, 270).

41. Samme Neergård betalte tyendet ekstra dagløn, når det afkrævedes søndagsarbejde (L 1883/94).

Gårdmandsklassen

Spørgsmålet er, hvorvidt de nye tider ændrede gårdfolks holdninger på samme måde, for i takt med fællesskabernes opløsning blev det lettere for bønderne at frigøre sig fra de snævre grænser, som konventionen satte. Op til omkring 1850 forblev alt dog i det store og hele ved det gamle.

Det allestedsnærværende og ulovlige hjemmebrænderi og smugleri både krævede og gav et indre sammenhold⁴². Man kendte tit de kriminelles identitet, men holdt øvrigheden udenfor, sørgede for justits indenfor fællesskabets rammer eller støttede ligefrem lovbruderne. Det gjaldt også de store tyvebander, der dukkede op omkring 1820–40 flere steder i landet, og de var endda ret volde-lige⁴³. Kriminaliteten viser iøvrigt, hvor relativt langt man indenfor rammerne kunne gå i foretagsomhed. Tuskhandel var også ganske udbredt, selv blandt børn og tyender, og her måtte man gerne snyde andre, blot det ikke var slægtninge eller naboer⁴⁴. Skete der en forandring, lå den nærmest i en skærpelse af de gamle bondedyder. Det skyldtes først og fremmest landbrugskrisen 1818–28, men også at udskiftning og udflytning havde gjort gårdfolk noget ensomme. Traditionen blev en endnu vigtigere støtte, så f.eks. sparsommelighed og ordenssans blev næsten ritualer hos tusindvis af småsære bønder⁴⁵.

Nogle havde dog kraft og overskud til at bane ny vej. Lad mig nævne et par eksempler. P. N. Veirup købte 1825 for sammensparede midler en gård på 10 tdr. hartkorn i Anst Herred. Han var alvorsfuld og streng, religiøs puritaner, og krævede meget arbejde af sig selv og andre⁴⁶. Han fik stor succes som stu-

dehandler, sogneforstander og blev objekt for mytedannelser. Sønnen Niels Pedersen Veirup (1817–1910) var som faderen: Han havde en stålsat vilje, bankede en stor gård op og opdrog sine børn strengt. Den lokale folke-mindesamler A. F. Schmidt mødte ham personligt og mente, at han og faderen var forlæg for Per og Anders Hjarmstad i romanen »Sind«, hvis forfatter Jacob Knudsen selv var vokset op på egnen. Ligheden er da også slående⁴⁷. »Sind« handler om, hvorledes en faders natur overføres til sønnen. Gamle Per Hjarmstad var en ensom særting, der ville, at alt på gården skulle ordnes efter hans hoved; ikke rationelt, men efter indskydelser, som han fik i sit tavse grubleri. Mest tænkte han på, hvorledes han skulle få sin ret. Han førte talrige retssager, men da han aldrig opnåede noget med dem, greb han til selvtægt. I øvrigt var han uden begreber og talte sjældent til konen eller sønnen Anders, der levede i en evig angst for de pludselige, ubegrundede prygl. Sønnen endte derfor selv i grubleri om retfærdighed og ansvar, og det resulterende voldsomme opgør med faderen førte blot til en erkendelse af ligheden med denne. Forskellen var, at Anders manglede faderens materielle baggrund, gårddriften, at udvikle sine begreber på, hvorfor de blev hysterisk rigoristiske. Disse Hjarmstader illustrerer således sammen med Veirup'erne nogle vigtige tendenser blandt jyske gårdfolk 1840–1900: Det dybtføjte ansvar for gårddriften, der førte til puritanisme og grubleri og de opsparede frustrationer, der fandt afløb i råb om retfærdighed og straf.

Jyden Jacob Kristensen Bjerre (1810–91) fra det virkelige liv⁴⁸ slog sig af sociale ambitioner på smugleri og handel. Både han selv

42. Se f.eks. H. F. Feilberg: *Dansk Bondeliv*, 1889, s. 190, 200, 214 og Jens Christensen, anf. værk s. 65.

43. Helene Strange: *Falsters Skræk i LFHSÅ 1946–48* og Peter Ludvigsen: *Fattigbander i Folk og Kultur*, 1982.

44. H. F. Feilberg anf. værk s. 148–70; A. F. Schmidt: *Hyrdedrenge og Hyrdeliv*, 1926 s. 30–32.

45. Peder Lykke (*Husmand på Heden*, 1983) fortæller, at på en gård o. 1870 skulle redskabsdele af metal skilles ad hver aften for at ungå, at de hang i vinden og blev slidte (s. 195). Høstakkene skulle også stå snorlige på marken (s. 199), modsat en anden gård, hvor alt var rodet, men hvor man tjente lige så mange penge (s. 221).

46. A. F. Schmidt: *Fra Røj og Ravnholdt*, 1931, s. 62ff.

47. A. F. Schmidt: *Gesten Sogns Historie*, 1955 s. 245f.

48. Jens Sandholm: *Bonde og Handelsmand*, 1948.

og hans forlovede kom fra gårde med store børneflokkene og var derfor uden håb om at arve. Selv fik de 17 børn, men det lykkedes ved markedsorienteret gård drift og opsparing at købe tre gårde, og Bjerre fik også tid til forskellige tillidsposter⁴⁹. Modsat andre gårde gjaldt her kun faders vilje. De halvvoksne sønner var bange for ham, nærmest underkuede i hans tilstedeværelse og euforisk barnagtige i hans fravær. Udadtil brugte han, modsat andre, aldrig bandeord, men var ordknap, grublende hvis og svært forståelig på en frygtindgydende måde. Når faderen en sjælden gang mødte en åndsfrænde, kunne han til børnenes undren tale med denne i timer ad gangen.

Særegent var også forholdet til hustruen, til hvem han nærrede en inderlig kærlighed. Hun blev skånet i arbejdet og fik lov til at sove længe om morgenen, hvilket måske var grunden til, at hun kunne afbalancere hans aggressivitet med mildhed og omsorg. Han læste meget og ønskede, at børnene gjorde det samme, og i utilfredshed med skolen tog han dem ud og påtog sig selv undervisningen. Nogle af sønnerne blev som led heri sendt ud som omvandrende kræmmere ligesom faderen engang. De tjente intet ved det, men faderens formål var også, at de skulle vinde verdenserfaring. Det var tiltrængt.

Folk som Veirup og Bjerre findes der en del beskrivelser af⁵⁰, men bemærkelsesværdigt nok kun fra Jylland. Jeg har i al fald ingen fundet fra Lolland. En forklaring på dette vil man finde i den følgende analyse af retsmaterialets oplysninger om spareiver, arbejdspress og kontrol af arbejdskraften.

Sparsommelighed var god tradition, men hvor man tidligere havde sparet på, hvad der måtte købes udefra, begyndte nogle at spare på gårdens egne produkter, f.eks. på folkekosten. Af konflikter mellem voksne tyender og

bonden om dette var der seks i Anst og tre i Nørreherred⁵¹. At klagerne formentlig var berettigede, ses af, at husbond i retten enten nøjedes med at benægte klagen uden at forsøge et modbevis eller helt forbigik den i tavshed⁵². Kosten, der klagedes over, var sammenholdt med den traditionelle kostplan også ret dårlig. Det ses iøvrigt, at klagerne i Anst var flere og af grovere karakter, og at de jyske husbønder syntes at reagere ikke blot med benægtelser, men også med ophidselse⁵³.

En anden måde at spare på var at skille sig af med sygt tyende. Med mindre det selv var skyld i sygdommen, måtte det ifølge loven ikke bortvise, men kunne blive til skiftedag med fuld løn. Det kunne dog ikke nægte at lade sig indlægge på sygehuset, og al behandling var på egen regning. Ikke desto mindre mistænkte husbønder i ni tilfælde i Anst for at løbe fra deres forpligtelser. (Det var som regel sognerådene, der ved retssag søgte erstatning for deres udgifter)⁵⁴. Det går som en rød tråd igennem disse sager, at husbond lagde overordentlig stor vægt på tyendets arbejdssevne. Svigtede den, mente flere gårdfolk, at det var uretfærdigt, hvis de skulle føde på det. Respekten for konventionen om, at husbonden beskyttede sygt tyende, syntes altså ikke stærk blandt jyder. Det ses tydeligt, når man holder det op mod det ene tilfælde, der er i Nørreherred (L 1868/17). Pigen Hanne blev under et besøg hos sine forældre syg og lagdes derfor i seng derhjemme. Husbonden ville heller ikke have hende igen, før hun kunne arbejde. Nogle dage efter gik han dog op til sognets forligsmægler i tyendesager og forhørte sig, hvorefter han meddelte faderen, at han ikke ville se pigen mere. Det ses altså, at han ikke turde indlade sig på konflikt uden rygdækning. Senere bad faderen husbond køre efter læge. Han nægtede, fordi det ikke var hans tur i rækken (som gårdfolkene gik

49. Bjerre merglede f.eks. som den første på egnen, *ibid.* s. 56.

50. Niels Fischer (1810–76) er portrætteret af Poul Lindholm i *Fra Starup Sogn I i Vejle Amts Årb.* 1907.

51. A 1872/80; A 1872/2 og 3; A 1876/15; A 1880/96 og 97; L 1872, 180 og 342; L 1881 i bilagene ang. mejeriejer J. W. Hansen; og L 1882, 231.

52. L 1882, 231 f.eks.

53. F.eks. tyveriklage mod en kokkepige for at have forbedret kosten (A 1876/15).

54. A 1870/53; A 1880/70; A 1885/17 og 18; A 1872/13; A 1872/51; A 1876/102; A 1878/26 og A 1886/24.

efter, når der skulle køres efter læge til husfolk og andre uden heste). Men faderen havde på forhånd sikret sig en seddel fra sognefogden om, at husbond var forpligtet. Seddelen var holdt i generelle vendinger og sagde, at »vi« husbønder jo var forpligtet til at passe på »vores« tyende, f.eks. ved at hente læge. Det står der nu intet om i loven, men fogden fremstillede det sådan, og husbond rettede sig efter ham. Konventionen beskyttede altså tyendet udover loven, og gårdfolk i Nørreherred følte sig åbenbart mere bundet til konventionen end man gjorde i Anst.

Der er også forskelle imellem de to områder, når man studerer retskonflikter om arbejdsydelsen, hvoraf der var fire i Nørreherred og 13 i Anst⁵⁵. Fire af sagerne i Anst opstod ved at husbond beordrede karlene til at fortsætte arbejdet over tiden for at færdiggøre noget eller til det var helt mørkt. Nægteren stod som regel alene, men i et enkelt tilfælde fulgte de øvrige karle trop (A 1871/39), og i to tilfælde hidsede karlen en dreng op mod husbond, når denne gav drenge ekstraarbejde (A 1877/64 og 1879/77). Der var således en vis kollektiv modstand fra

55. *Om arbejdstids start og ophør:*

A 1868/33,* fæstet pundtærsker forlod ind imellem arbejdet. A 1870/42, karlen gik til middag en dag i høsten, selvom husbond bad karlene arbejde videre. A 1871/8, karlen stod for sent op. A 1871/39, karlen gik til davre, selvom husbond bad karlene arbejde videre. A 1871/42, fæstet mergelgraver på akkord forlod trods husbonds forbud gården på søndage og om natten. A 1873/61, karlen nægtede at stå op en aften for at surre en høstak. A 1877/48 og 54, pigen klagede over, at karlen har pryglet drengen. Husbond syntes det var i sin orden. Senere satte husbond drengen til noget ekstra aftenarbejde. Karlen hånede drengen for at gøre det og bortvist af den rasende husbond. A 1879, 77, en fremmed karl driller af samme grund en dreng en søndag og kommer derfor i klammeri med drengens husbond. A 1882/66, husbonden pryglede drengen for at nægte at arbejde ud over fyraften. A 1883/54, husbond bortviste en dreng for samme forseelse. A 1884/21, karlen ville bl.a. have længere middagshvil. A 1884/79, husbond slog drengen for at forlade arbejdet. A 1886/86, karlen nægtede at stå op en aften og færdiggøre et hølæs.

L 1870/17, karlen nægtede at arbejde for at få husbond til at bortvise sig. L 1870/33,* karlen nægtede at arbejde ud over spisetid. L 1870, 251,* ditto. L 1870/56, pigen nægtede at arbejde en søndag. L 1872, 193, høsthjælpen ville have længere middagshvil. L 1873, 528, karlen rejste fordi der mod lovende ikke var nogen til at hjælpe ham. L 1873, 600,* staldkarlen nægtede at føre heste til marken, da det ikke var hans arbejde om aftenen. L 1873, 629,* karlen nægtede at arbejde en søndag. Karlene tog normalt søndagsarbejdet i stalden på tur. L 1880, 282,* pigen nægtede at malke. L 1881, 124,* karlen forlod trods forbud gården om aftenen, hvor han ellers skulle holde opsyn. L 1882, 231, karlen rejste, fordi han altid fik arbejde om søndagen. L 1885/5, karlen gik ud om aftenen trods husbonds krav om, at der altid var en af karlene hjemme. L 1886/22,* karlen nægtede at arbejde en søndag.

Konflikter om arbejdes indhold og fordeling:

A 1869/57, husbond klagede over, at røgteren havde sat røgterdrengen i arbejde uden at spørge først. A 1873/45, karlen rejste fordi andre havde fået lov at bruge »hans« heste. A 1873/79, forkarlen bortvises for ikke at have holdt orden på folkene i husbonds fravær. A 1876/15, kokkepigen havde forbedret folkenes mad. A 1878/26, pigen nægtede at udføre hårdt arbejde, da hun var syg, og bortvist. A 1878/108, pigen rejste fordi hun blev sat til indendørsarbejde, men var fæstet til udendørs. A 1879/32, karlen rejste da han ikke mente sig fæstet til det arbejde, han blev sat til. A 1884/48, røgteren nægtede at køre mælkespande, da det ikke var hans arbejde.

L 1872, 50,* karlen gik, fordi at bære korn op på loftet ikke var hans arbejde, L 1873, 600,* se ovenfor. L 1874, 46,* forvalteren slog en karl, der ikke havde holdt godt opsyn med hestene. L 1879, 227, karlen gik, da husbond ikke respekterede, at karlen var fæstet som arbejdsleder.

L 1879, 228,* pigen nægtede at lave noget, hun ikke var fæstet til. L 1880, 424*, stuepigen nægtede at malke. L 1883/56 pigen nægtede at malke. L 1884/40 og 48, pigen ville ikke skære hakkelse som var karle-arbejde. L 1884/63,* husbond sagde, at pigen var et svin til at vaske spande. L 1885/22,* staldkarlen nægtede at vaske husbonds vogn, da det ikke var hans arbejde.

Konflikter om arbejdets mængde:

A 1873/89, karlen gik p.gr.af for meget arbejde. A 1875/2, pige ditto. A 1875/83, pige ditto. A 1884/76,* karl bortvist for at arbejde for langsomt. A 1886/109, pige udskældtes for ikke at malke koen »ren«.

L 1869/1,* karl bortvises for ikke at lave nok. L 1873, 528, se ovenfor. L 1876, 367,* husbond overfaldt drengen for ikke at arbejde nok. L 1877, 282,* ditto.

tyendets side. I flere tilfælde reagerede husbond med raseri og vold. Den generelle holdning udtryktes af en husbond, der var ligeglad med, at karlen, der havde sovet over sig, lovede at indhente det forsømte, for han gjorde krav på karlens tid og lydighed, ikke på et bestemt stykke arbejde (A 1871/8). Derfor indstævnedes tyendet i disse og mange andre sager for ulydighed slet og ret, og ikke f.eks. forsømmelighed eller sjusk. De fire tilfælde i Nørreherred var for tos vedkommende hos usædvanligt aggressive husbønder. Hvad der skildte dem fra de jyske, var deres usikkerhed, og at de aspirerede til proprietærtitel⁵⁶. Mærkeligt passive lod de deres utilfredshed med karlens arbejde bygges op, til det endte i spontant slagsmål.

I det tredje tilfælde (L 1883/34) fik en pige en lussing for at grine af husbonds kritik af hendes arbejde, men han fortrød modsat de andre sin handling. Det fjerde tilfælde var en pige, der nægtede at arbejde en søndag, selv om hun indrømmede at være fæstet til det (L 1870/56). Igen var konflikterne flest og hårdest i Anst, og et vigtigt tema synes at være tidsbegrebet. Man kunne have tænkt sig, at tyendets tidsbegreb var »feudalt«, det vil sige knyttet til konkrete handlinger, men det var ikke tilfældet. Drengene lærte hurtigt at flytte kreaturer på bestemte tidspunkter og fik gerne et ur til konfirmationen. Derimod rummede sagerne hyppigt en konflikt mellem arbejde og tid. F.eks. som vi har set det, når husbond bad karlen gøre et arbejde færdigt efter fyraften, samtidigt med at karlen skulle arbejde fra et bestemt tidspunkt om morgenen. Pigerne ses ikke at have haft de problemer, velsagtens fordi arbejdet fyldte de fleste af døgnets vågne timer, og i et konstant pres, der overflødiggjorde refleksioner over tidspunktet for fyraften.

Konfliktens kerne, bag temaerne, var i de

fleste tilfælde lydigheden overfor husbond. Den var en selvfølge, men næppe i det omfang, som især jyske gårdfolk krævede og gjorde en del ud af at sikre sig. F.eks. kunne de fæste akkordarbejdere og daglejere som tyende. Det er svært at danne sig et overblik over disse hybridformers udbredelse, men de eksisterede allerede i 1840'erne og, skal man tro retsmaterialet, særlig i Jylland. En del var pundtærskere og altså betalt på akkord, men de forsvandt efter 1880 på grund af tærskværkernes udbredelse. Fæstede daglejere, det vil sige med fast løn, uden kost og logi, eksisterede fortsat, og dem fandt jeg ni af i Anst, men ingen i Nørreherred⁵⁷. Nogle husbønder og særlig i Jylland ønskede åbenbart at binde daglejerne stærkere til sig i takt med, at brugen af dem udvidedes. En husbond begrundede ligefrem, at tyendedaglejeren skulle lade 1/3 af lønnen stå inde til skiftedag med, at så løb han ikke, når man havde mest brug for ham (A 1873/27).

Med hensyn til aflønningen af almindeligt tyende var der et modsat pres fra dets side i retning af at få udbetalt lønnen løbende istedet for til skiftedag. Det var naturligt, fordi naturalielønnen i min periode stort set var afskaffet. Omkring 1870 fandtes den kun som en del af lønnen til tyendebørns forældre, og o. 1875 hørte også dette op⁵⁸. Behovet for tøj, forlystelser m.v. krævede derfor forskudsudbetalinger. De var næppe et pekuniært problem for husbønderne, men de svækkede kontrollen med tyendet. I Anst – men stort set ikke i Nørreherred – skete det, at husbønder fremlagde lønregnskaber i retten. Det fremgår heraf, at en del af naturalieøkonomien levede videre i Anst, hvor tøj m.m. brugtes som áconto betaling, og en husbond udleverede endda lillepigens ting i en mængde, så faderen måtte bede ham holde op. Det fremgår også, at forskud var ret almindelige, men

56. L 1885/5 og L 1876, 367.

57. Skudsmålsbogen for Anders Jensen i bilagene til A 1869/2. Han havde siden 1855 levet som fæstet akkordarbejder. Fæstede daglejere: A 1872/80; A 1873/27; A 1876/96; A 1877/91; A 1881/90; A 1882/27; A 1884/64; A 1885/69; A 1886/75.

58. A 1869/22; A 1869/50; A 1871/9; A 1871/72; A 1873/79; A 1874/5; A 1880/91; A 1882/72; A 1883/66. L 1870/56; L 1873, 525; L 1875, 237; L 1879, 213.

at de jyske husbønder til gengæld ville vide, hvad pengene gik til⁵⁹, og det gjorde sikkert en forskel, om man bad om penge til en salmebog eller til en tur i byen. Man var ikke slet så nysgerrig på de større gårde i Anst eller i Nørreherred.

Enkelte husbønder gjorde direkte en del af lønnen afhængig af deres personlige tilfredshed med tyendet⁶⁰. Det var dog alle storbønder og proprietærer, som i flere tilfælde er kendt fra andre sager for at have et dårligt forhold til tyendet – deraf formentligt behovet for kontrol.

Mere almindeligt var, at husbønder søgte at stramme kontrollen ved at begrænse tyendets udgang fra gården. Modsat tidligere skulle fæstede pundtærskere i Anst o. 1850 blive på gården, selvom de holdt pause i tærskningen, og i min periode skulle de også stå til rådighed om aftenen⁶¹. Friheden aften og søndag var altså ligesom det almindelige tyendes⁶². Udgang om natten skulle altid tillades af husbonden, og i konflikter om dette stod tyendet isoleret i forhold til resten af husholdet. Karlene nøjedes som regel med at søge privatliv i karlekammeret, men det var nu ikke mere privat, end at husbond kunne smide deres gæster ud⁶³. Den sociale kontrol med pigerne var endnu stærkere, i og med at de sov i stuehuset og havde mindre fritid end karlene. Hvis de smuttede ud om natten uden tilladelse eller havde karle på besøg, kunne

husbond finde på at stævne dem for »brud på husordenen« eller at låse dem inde om natten⁶⁴. Der er tre-fire tilfælde fra hver af områderne, men de jyske husbønder reagerede igen hurtigere og voldsommere end de lollandske. Det samme gør sig gældende i sagerne om fødsel i dølgsmål. Nørreherred havde et par tilfælde, mens Anst havde fire plus to uskyldigt mistænkte, hvilket viser, hvor nidkære man var i Anst⁶⁵. Pigerne kunne heller ikke regne med den jyske husbonds sympati, hvis det var gået galt. I to tilfælde gjorde husbonden meget ud af at bevare facaden ved at få piger ud af huset, selvom hun i det ene tilfælde svor på ikke at være gravid og hun i det andet tilfælde havde fået veer og derfor måtte føde i en vogn, skrumplende hen ad de mørke veje, hvilket barnet ikke overlevede. Den sidste husbond havde også anklaget sin tjenestedreng for at »jadske med Fruentimmere«⁶⁶.

En anden sagstype havde sin baggrund i, at tyende, når det rejste uden tilladelse, undertiden ikke fik tøj og kiste med. Nogle husbønder fandt nemlig på at beholde ejendelene som pant for en erstatning, selvom det var ulovligt. Ikke overraskende er fire tilfælde ud af de fem fra Anst⁶⁷. Samme forhold ses i tilfældene af vold mod voksent tyende. I otte ud af Nørreherreds 10 tilfælde var husbonden proprietær og kun i to tilfælde bønder. De ni tilfælde i Anst var derimod alle på bonde-

59. Lønregnskaber blev fundet i bilagene til A 1868/66; A 1872/93; A 1873/51; A 1883/46; A 1874/51; L 1875, 285.

60. L 1868/34*; L 1878, 36; A 1879/32*; A 1872/21*; A 1870/70*; A 1879/32; A 1880/78 (Jørgen Elholm, kendt fra mange sager); A 1884/50.

61. A 1868/33, hvor en husmand husker tilbage og A 1876/19, hvor pundtærskeren stævnes for at gå ud om natten.

62. Det vil sige frihed, når husbond gav lov, ellers ikke.

63. Det skete i M 1887/77 og i A 1885/90.

64. L 1871/11, husbond klager over, at pigen flere gange gennem vinduet er taget ud at more sig om natten. L 1877, 105–73, * madmor kaldte de to piger for horer, fordi de havde haft karle på kammeret aftenen før. L 1880, 424*, husbond fjernede to karle fra pigekammeret. L 1883/5, * samme pryglede pige, da han fandt hende i seng med kæresten. A 1879/29, husbond låste pige inde for en sikkerheds skyld. A 1885/57, da pige gik ud trods forbud låstes hun ude. A 1868/66, husbond bortviste pige for trods forbud at have moret sig hos en bestemt høker, der drev smugkro.

65. Uskyldigt mistænkte: A 1876/45 og A 1878/49.

66. Brev fra Ole Hansen, læge i Egtved i bilagene til Anst, 1882. Udtalelsen om tjenestedrengen faldt i en tyendesag i Jerlev-Brusk Herreders jurisdiktion (1874/45).

67. L 1867/20 og 45*; A 1874/33*; A 1875/83; A 1875/97; A 1877/45; A 1878/15; A 1878/46; A 1879/29; A 1885/59.

I Borgerstuen. Illustreret Tidende 1877.

gårde. Volden her var altså hyppigere end hos lollandske bønder, men til gengæld ikke så hård som hos proprietærerne, der undertiden helt mistede besindelsen og gik bersærk⁶⁸.

Den lidt vege og fjerne lollandske husbond, der anes i alt dette, havde også anskaffet sig en af de omdiskuterede folkestuer. Mens de i Anst kun fandtes på bondegårde over 8–10 tdr. hartkorn, fandtes de allerede omkring 1870 på alle Nørreherreds gårde undtagen de allermindeste⁶⁹. Det er helt sikkert, at de blev brugt, for på de små gårde tog man ofte soveværelse og køkken i brug for at holde familie

og folkehold adskilt under måltiderne. Det er oplagt i denne »folkekarakter« at se resultatet af de mange århundreders stærke godsejerdominans, der endnu ikke kunne siges at være overstået. Den polariserede jordfordeling betød f.eks., at man ikke havde Jyllands mange smågårde, hvorfra tyender kom, og hvorpå mange tjente, og tyender var derfor mere fremmede for lollandske gårdfolk. På et mere generelt plan havde godsdominansen sinket opbygningen af de sociale og mentale strukturer, der sås såvel i jydens behov for at markere sig religiøst og nationalt som i hans vilighed til konfrontation i øvrigt. De fleste hus-

68. Husbond udøver vold overfor voksent tyende: Anst: 1868/60; 1868/40; 1869/33; 1873/71; 1882/7; 1883/46; 1884/2; 1885/17; 1885/62; 1886/87. Nørreherred: 1875, 345*, 1877, 91*, 1877, 210, 1880, 424*, 1881, 55*, 1882, 255*, 1883, 300*, 1883, 346*, 1883/65+67, 1884/63*.

69. Brandforhør. Følgende 17 ud af 20 i Anst havde ingen folkestue: 1870/32+35; 1871/29; 1871/32; 1871/85; 1872/99; 1873/44; 1875/55; 1875/72; 1876/52; 1878/24, 1878/40; 1879/4; 1881/90; 1884/66; 86/81. Følgende 14 ud af 15 havde folkestue: 1869/13; 1870, 281; 1871, 337; 1874, 12; 1874, 62; 1875, 219; 1877, 277; 1879, 185; 1880, 273; samt 1880, 322; 1881, 153; 1882, 215. 1884/55. Kun 1880, 302 havde ikke.

bonder på Lolland optrådte ret passivt i tyendekonflikter og begrundede f.eks. bortvisninger med forskellige praktiske hensyn som driften eller evnen til samarbejde med det øvrige hushold, og kun sjældent med manglende lydighed⁷⁰.

Der var imidlertid også en anden tendens på Lolland. Nogle driftige bønder havde o. 1820–50 samlet jord og sammenlagt gårde, så de endte som proprietærer. Man kan kalde dem bondeproprietærer⁷¹. De befandt sig delvist i et kulturelt ingenmandsland og var derfor ingen elite, blot en mellemgruppe. Selv syntes de, at de var proprietærer. Allerede tidligt i århundredet bemærkedes det, at selvejergårdfolkene i Nørreherred efterlignede de fine, bl.a. ved at konerne kaldte sig »Madam«⁷². Senere anskaffedes polstrede møbler, fjedervogne og andre statussymboler, og selve det landbrugstekniske lod sig også let overføre. De afsløres dog af den betydelige usikkerhed, hvormed de optrådte overfor tyendet, samtidig med, at de søgte at hævde et moralsk bedreværd langt ud over, hvad ægte proprietærer følte sig kaldet til. Når de slog tyendet, var det således skiftevis p.g.a. overtrædelse af seksualnormer og p.g.a. utilfredsstillende arbejdsindsats⁷³. Og det var drenge og kvinder, de pryglede, fordi de almindeligvis var for usikre til at tage konfrontationer med karle⁷⁴.

Husbonderne i Anst viste en helt anden sikkerhed og bestemthed i deres optræden, som følge af den anderledes udvikling af bondekulturen. Grublere og foregangsbønder havde beredt vejen for en jegstyrke, som smit-

tede af på de mange småbønder, på husmandsklassen og herigennem også tyendet. Omvendt var lokalsamfundets elite hverken proprietærer eller bondeproprietærer, men også bønder.

Per Buch af Nørgårdslund i Anst er en god repræsentant for disse tendenser. Han var selvbevidst og ligesom romanfiguren Per Hjarmstad lidt af en særling, hustyrer og puritaner⁷⁵. Buch slæbte f.eks. en pundtærsker for retten for at have »forledt« folkene til kortspil, og han fik ham til at love aldrig at gøre det igen (A 1876/19). Broderen Ditlev Buch af Skanderup Nørgård indklagede karle to gange, i begge tilfælde for ulydighed (A 1886/62), og krævede endda offentlig straffesag mod sin røgter for at have puffet igen under et skænderi. Dommeren mente ikke, at en hudafskrabning var nok til dette. Almindeligvis fik Buch'erne dog den lydighed, de afkrævede tyendet. Til gengæld kneb det for dem og deres åndsfrænder med at forstå anderledes tænkende. F.eks. mistænkte de undertiden piger, som de fandt dovne, løgnagtige og forslugne, hvilket nok var rigtigt, for også at være tyvagtige eller gravide, mens pigerne i virkeligheden blot var noget barnligt tungnemme, hvad retten da også fandt ud af straks⁷⁶.

Sønnen til Per Buch, Anders Buch af Geballehave i Anst, var grundtvigianer men lignede i øvrigt sin fader meget, og man kan mene, at det var disse to Buch'er, der inspirerede til romanen »Sind« – jævnfør fornavnene – og ikke Veirup'erne, men ligheden mellem Buch'er og Veirup'er er faktisk så

70. L 1873, 651, f.eks.

71. Det drejer sig om Købelevgård, Frederiksminde, Birkemosegård, Sofiedal, Ohrehavegård og Kathrinesminde. Bondeproprietæren er også beskrevet i Knud Thøgersen: Træk af et langt Livs Oplevelser 1931, s. 42ff, fra Salling, et godsdomineret område.

72. Bidrag til Kundskab om de danske Provindser, b.19 v. J. P. Hage, citeret i A. Th. Simonsen, anf. værk s. 122 note 50.

73. L 1877, 105, Brunsvang; L 1883/5, Købelevgård; L 1880, 424, Købelevgård, se note 64.

74. Af Nørreherreds 11 tilfælde af vold (note 64) var de 7 hos bondeproprietærene på Brunsvang Mariendal, Købelevgård og Vejløgård.

75. A. F. Schmidt 1925 anf. værk s. 211. Per Buch måtte føre injuriersag for ikke at blive kaldt »et gammelt vrøvlhoved« (Jerlev-Brusk 1881/1).

76. A 1875/4, husbond mente at pigen var doven løgnagtig og nok også tyv. Ved trusler fik han den enfoldige pige til at tilstå, hvad han lagde hende i munden. A 1873/97, ditto. Se også note 65.

stor, at det blot bekræfter den generelle tendens.⁷⁷ Anders Buchs tre klager over tyende gik som faderens på manglende lydighed. Klagerne skrev han, som noget særligt egenhændigt og i typisk skriftsprag⁷⁸. Ifølge disse var karlens manglende lydighed og »høflighed« uretfærdig over for husbond, og når alene karlen var skyld i et uheld med en høstmaskine, burde karlen erstatte tabet. Råbet på retfærdighed antyder, at også de jyske husbønder havde en svag side. Der kan tænkes flere grunde til at den dukkede op her i 80'erne. Der var sikkert mange gårdfolk, der følte landbrugskrise og lønstigninger slå ned på sig uden varsel – som prygl af Per Hjarmstad. Det dybtfølte ansvar for gårdens drift gjorde dem meget optaget af skyld og især af andres. Anders Buch var dertil svagere end faderen, så istedet for at tage konfrontation med karlene på stedet anvendte han retten som sanktion. Her var han til gengæld hård, klagede over ikke at være blevet tiltalt »De« og ville ikke indgå forlig. Den større svaghed skyldtes formodentlig også, at Anders som andre i sin generation var hjulpet til sin gård af forældrene, grublergenerationen. Sønnerne manglede fædrenes hårdt tillærte, solide autoritet, og balancen forskubbedes derfor fra selvssikker magtudfoldelse hen imod skinger selvretfærdighed, fra stærke ord og handlinger hen imod råb om retfærdighed. Materialet har givet flere små portrætter, der støtter dette billede⁷⁹.

Tyendet

For at forstå tyendets holdninger i alt dette må man forstå, at tyendetilværelsen var en naturlig oplæringsproces til det senere liv i

husmandsklassen. Her kunne det blive beskæftiget i en bred vifte af arbejder, f.eks. bissekræmmeri eller med egen eller andres jord, på teglværk, i småhåndværk m.m. Det deciderede landhåndværk var ganske vist på retur under det massive tryk af industrielt forarbejdede varer, og samme vej gik det for bissekræmmerne,⁸⁰ men der var stadig alternativer til jordbrugsarbejde. Et godt eksempel på dette er husmand Peder Lykke, der i 1890'erne som mange i sin generation af husfolk blev fuldtidsjordbruger og desuden præmiehusmand. De første år, efter han havde giftet sig, arbejdede han nemlig, ligesom sin far, på teglværk om foråret og med væv, hornskeer og dagleje resten af året, og det var, hvad han altid havde ønsket sig⁸¹. Arbejdet ude var som regel akkordarbejde, også på teglværket, hvor han var murerhåndlanger for en ven, med hvem han udgjorde et selvstændigt sjak⁸². Han var altså vant til en høj grad af selvorganisering i arbejdet. Et arbejde, han derfor kom til at hade, var på et inddæmningsprojekt. Her gravedes under opsyn, som det var almindeligt med den slags arbejde, og i et jævnt, fast tempo, som folkene søgte at presse nedad. Lykke kunne ikke føle nogen frihed, lyst eller energi i den slags arbejde⁸³. Bedømmelsen af dagleje afhang altså først og fremmest af arbejdets organisering, og så var det mindre vigtigt, om det var i landbrug eller ikke.

Lykke havde også tjent på bondegårde. Til en af dem ankom omkring 1870 en forvalter, der var oplært af den store E. Tesdorph på Falster, og han søgte nu at gennemføre øget tempo og kontrol under sin stok og kommando. Hele folkeholdet blev dybt forarget, mistede arbejdslysten og rejste til skiftedag, for den slags gik måske på Lolland-Falster,

77. De egenhændigt skrevne klager var med små begyndelsesbogstaver og bolle-å, hvilket var grundtvigianske kendetegn.

78. A 1876/48; A 1885/43; A 1886/66.

79. Jeg må her henvise til specialet.

80. Jens Sandholm (anf.værk) måtte opgive karrieren som bissekræmmer.

81. Peder Lykke, anf.værk s. 133.

82. Ibid. s. 65f.

83. Ibid. s. 244.

men ikke blandt frie jyder! Et andet tyende, Otto Korsgård, havde samtidig en lignende oplevelse i Anst med en forvalter fra Lolland⁸⁴. De to forvaltere var typisk nok i begge tilfælde tvunget til at hente nye folk fra fæstekontoret, for almindeligt tyende ville simpelthen ikke arbejde på den måde.

Et lignende forhold sås i stor skala indenfor malkningen. Piger på bondegårde skulle malke fem-otte køer hver, men på de store gårde 15–20, og køernes mælkeydelse steg og steg. Ingen piger syntes særligt godt om malkearbejdet⁸⁵ og derfor allermindst når det var på herregårde, hvor det blev et specialarbejde, monotont slidsomt og hyppigt under kontrol og opsyn⁸⁶. At »ordentlige« piger ikke tog den slags arbejde, gjorde selvfølgelig kun malkepigerens rygte endnu værre. Ligeså upopulært var det voksende arbejde med roer⁸⁷. Meget var det vel endnu ikke, men allerede i 80'erne kunne fæstemænd lokke piger til store gårde med, at som kokkepiger her kunne de undgå at komme i roerne, hvilket var umuligt på bondegårde. De store gårde løste som bekendt problemet med polakker og huskoner, men det blev også hurtigt nødvendigt på nogle af Nørreherreds bondegårde at fæste svenske piger til roerne⁸⁸. Både malkning og roer var i vækst med hensyn til omfang og driftsøkonomisk betydning, og samtidigt var det på disse områder muligt at samle arbejderne under opsyn, for på den måde i overensstemmelse med tidens ønske at gøre arbejdet kalkulerbart. At arbejdet derved umenneskeliggjordes, var ikke et problem, der overvejedes, men fandt sin naturlige løs-

ning ved, at det blev overladt kvinder, børn og udlændinge.

I det følgende vil jeg søge at forbinde denne udvikling med klagerne over tyendets troløshed, dovenskab m.m. Imod klagerne taler umiddelbart, at tyendets almindelige ønske om at blive jordbruger nødvendigvis måtte lægge et pres på dets evne til opsparing, arbejdsdisciplinering og given afskald på materielle goder. Den puritanske livsholdning, som vi kender fra gårdfolkene, havde også et solidt tag i husfolkene. Husfolkenes stadig ringere sociale kår gjorde det imidlertid stadig sværere at blive jordbruger, og at mange frafaldt håbet om eget hus eller blev tvunget fra et og tilbage i tyendets rækker, er utvivlsomt.

Eksempler på dette findes i de ganske vist få papirer i retsbilagene, der er affattede af tyender eller husfolk⁸⁹. Der er en bitterhed og tilsyneladende selvfornægtelse, som også kendes fra visse trykte erindringer⁹⁰. Selvfornægtelsen var dog mest af taktisk natur, afpasset papirets natur af moralsk forsvarsskrift, hvor jeg'et i høj grad er til stede i holdningen til omverdenen og dens personer, der ses som ansvarlige for alle de ulykker, der har ramt det.

Med bitterheden var der grobund for en subkultur, hvor stræbsomhed, arbejds- og seksualmoral blev mere slap. Var det mon den slags tyender, der var årsag til alle klagerne? En konkret klage var det f.eks. at dårligt tyende skiftede for ofte, og at det blev værre og værre⁹¹. Det modsiges dog af retsmaterialet hvoraf det fremgår, at tyendet skiftede med omkring 1,25 års mellemrum i snit i hele

84. A. F. Schmidt 1925, anf.værk. Otto Korsgård binder her forholdene sammen, idet han siger: »Vi havde en dygtig Forkarl, ingen Forvalter, og Gaarden blev drevet mønsterværdigt. Siden fik vi en Forvalter, der havde været paa Lolland paa en rigtig Bulegaard. Han skyndte at faa os alle bort, og der kom det værste Rak ind istedet«.

85. Andrea E. Sørensen: En Daglejerkone fortæller, i Fra Holbæk Amt 1943, s. 124–28.

86. Jerlev-Brusk 1883/1; L 1874, 23; L 1880, 282 for kontrol.

87. 1881 var der kun roer på 1% af arealerne i mine områder, mens tallene 1888 var 4 i Anst og 8 i Nørreherred. Stat.Tav. IV, C, 4 og IV, C, 7.

88. L 1884/55, en gård på 58 tdr. land havde 2 svenske piger til roerne og en dansk på 15 år til malkning.

89. I bilagene til Anst.; 1868/6; 1868/66; 1868/44; 1870/42; 1872/80; 1875/30; 1877/51; 1878/56; 1884/14; 1885/57; 1885/115. Nørreherred: 1875, 352; 1877 (Bolette Nilsen); 1881 144. 1882 286. 1883 274. Af ikke retsindlæg : i bilagene til A 1878/47; A 1879/94; A 1884/29.

90. F.eks. Peter Andersen i Tre danske arbejderes Erindringer, 1925.

91. Klagen findes også i mange gårdfolks erindringer.

perioden og i begge områder⁹². De skrevne erindringer angiver nogenlunde samme varighed⁹³. Der var store udsving mellem de enkelte tjenester, fra 4 år det ene sted til måske ½ år det næste, men det bør ikke undre os, da tjenesterne var en uddannelse og en indkomstkilde og ikke et mål i sig selv.

Samtiden hævdede også, at dårligt tyende var et resultat af mangelfuld opdragelse, og noget var der om det. Opdragelsens krumtap var deltagelsen i arbejdet, som startede senest, når barnet kom i tjeneste som 10–14 årig. Havde det ikke slægtninge i nærheden, knyttede det sig naturligt til f.eks. en madmoder, datter eller et andet tyende, der kunne give det protektion og dermed indføre det i hierarkiet⁹⁴. Gode børn gav sjældent deres husbond problemer, for de kendte og accepterede deres plads. Når de nævnes i retsmaterialet, er det, når de har klaget til forældrene, der så har stævnet husbond⁹⁵. Men der nævnes selvfølgelig også andre, »dårlige« børn. Både drengene og pigerne i disse sager reagerede spontant og var sjældent i stand til at overskue konsekvensen af deres handlinger. I de fleste tilfælde var det »dovenskab«, d.v.s. manglende arbejdsmotivation, og »forlystelsessyge«, d.v.s. manglende puritanisme, der hang tæt sammen med, for drengenes vedkommende, ulydighed og for pigernes løgnagtighed og slikkeri (smugspiseri)⁹⁶. Pigerne havde altså de samme problemer som drengene, men protestens form var mere passiv. Fælles for disse børn var deres urolige

opvækst. De var måske født i fattighuset, eller familien var blevet splittet ad af fattigdom, sygdom eller død⁹⁷. Man kan derfor ikke hævde, at børn udgjorde noget massivt problem for husbønderne. Problembørnene var heller ikke kun et produkt af det dårlige forhold til husbonden, som det ellers hævdedes af bl.a. Jeppe Åkjær, der mente, at især husbønders vold mod tyendebørn var skyld i mange kuldsejlede skæbner. Vold præger børn for livet, og de skrevne erindringer kredser da også om de følelser, som barnet fik ved sin første lussing. Officielt nægtede gårdfolkene dog, at Jeppe Åkjærs kritik havde noget på sig, og retsmaterialet synes at give dem delvist ret.

Jeg har fundet 17 sager, hvor forældre klager over husbonds vold, men heraf var de 10 på godser og mindst 8 hos husbønder, der fra andre sager vides at have været let ophidselige. Pryglene blev som oftest udført med stok eller med knytnæveslag i hovedet og lignende, og dette ville forældrene altså ikke acceptere. Jeg har dog også fundet 12 sager, hvor husbond har slået et tyendebarn, men hvor der ikke blev klaget. Det skyldtes at volden i disse tilfælde havde en mere afdæmpet form, f.eks. lussinger eller slag i bagdelen. Det kunne forældrene godtage, med mindre der ligefrem blev blå mærker. Den grove vold blev i reglen udført af proprietærer eller bondeprietærer, mens gårdfolk holdt sig til lussinger m.v.⁹⁸ I flere tilfælde prøvede bonden endda et privat forlig, eller han under-

92. I materialet findes 88 forsørgelsesforhør, d.v.s. en opremsning af tjenestesteder og varighed til oplysning for fattigvæsenet. Personernes forældre var ikke overraskende næsten alle husfolk og de selv tyender eller daglejere, hvilket gør forhørene til et både repræsentativt og næsten statistisk materiale.

93. Peder Lykke, anfværk, f.eks.

94. Det ses i en lang række erindringer fra tyendeårene. I A 1877/48+54+69 taler voksent tyende tjenestedrengens sag overfor husbond.

95. L 1867/20+30+45; L 1882, 246; L 1882, 263; A 1875/2; A 1877/48+54+69; A 1878/105; A 1879/29; A 1883/64; A 1884/29; A 1886/115.

96. L 1869, 122, drengen på 16 år havde sex med en ko, var født i et fattighus og faderen var nu røgter. L 1874/99, drengen på 17 år havde sin mor boende på fattiggården. L 1874, 160, den 15 årige pige havde kun en plejemoder og havde knyttet sig til en berygtet huskone. L 1877, 282+367 og 1878, 9 og 1880, 302, drengen født uægte og opvokset hos morfar. Begyndte tidligt at stjæle, først småting spontant, senere større ting ved indbrud m.m. A 1885/27, pigen uægte født. A 1881/10, ingen mor.

97. Pigerne i A 1873/97 og 1875/4 var løgnagtige, slikke og dovne, men ikke som husbond troede tyve.

98. Husbond udøver vold mod børn, hvor forældrene klager: Anst: 1874/67; 1876/48; 1877/48+54 1878/56; 1879/69; * 1881/10 1883/46 1884/79; * 1885/17+18. Nørreherred: 1877, 282*; 1879, 213*; 1881, 127*; 1882, 218*; 1883/5. * Hvor der ikke klagedes: Anst: 1873/27; 1875/30*; 1877/35; 1877/61 1878/15 1879/45. Nørreherred: 1874, 62; 1874, 99; 1876, 367*; 1880, 273; 1882, 246; 1882, 255*.

Kartoffeloptagning. Illustreret Tidende 1884.

drev volden eller benægtede helt, at den havde fundet sted, selvom han efter lovens ord havde lov til at slå, næsten uden begrænsninger⁹⁹. Selvom der altså var en vis voldsanvendelse overfor børn, og problem-børnene derfor risikerede at blive yderligere forbitrede og marginaliserede, tyder intet dog på, at volden var et udbredt fænomen, i al fald ikke hos bønderne.

En mere generel kilde til problemer kan man istedet søge i den stadig større afstand mellem tyende og gårdfamilie i perioden, både med hensyn til formue, livsudsigter og konkret dagligdag. Her tænker jeg ikke blot på folkestuerne. Nørreherreds tyender tilbragte efterhånden også en stor del af fritiden udenfor husholdet – på smugkro, hos be-

kendte i fattighuset eller hos husfolk i nærheden, som var arbejdskammerater eller slægtninge¹⁰⁰. Den samme tendens til faktisk adskillelse i fritiden kom også til Jylland i 1880'erne, men i min periode mærkedes den ikke¹⁰¹. Det siger sig selv, at adskillelsen måtte gå hånd i hånd med en tendens til adskillelse af arbejds- og fritidssfære, for de nye fritidsaktiviteter savnede båndet mellem arbejde og rekreation, der før havde været almindeligt. Tendensen fuldbyrdedes på de store gårde og ved entreprenørarbejderne, men den lå egentlig bondelivsholdningen fjernt og kan kun have tiltalt de gårdfolk, der ønskede at ligne proprietærerne, og det vil sige i Nørreherred og andre godsdominerede områder. Set fra tyendets side var det manglende samvær ikke

99. Husbond nægtede i retten at have slået: L 1874 99 og L 1882, 246. Privat forligsforsøg i A 1879/45.

100. L 1880, 27; L 1881, 153. Gårdens to karle tilbragte det meste af fritiden hos nogle husfolk i nærheden. Husbond vidste ikke engang, at de to røg tobak. L 1869, 9, pigen var i fritiden hos naboen, en skomagerfamilie, hvor hun strikkede, mens mændene spillede kort m.v. Her vidste man godt, at hun havde en kæreste, ikke på gården.

101. Om Jylland se A. F. Schmidt: Djurslandsk Landsbyliv, 1964, s. 87 og Mikkil Christensen: Min lille Verden, 1967, s. 98.

i sig selv et problem. Folkeholdet kunne sagtens passe sig selv og arbejdet, uden at forfalde til det umoralske liv, som herregårdstyende så ofte anklagedes for. Problemet var snarere, at sammen med den adskilte fritidssfære på mange gårde kom også en stærkere underordnelse i arbejdet, og det havde almindeligt tyende meget svært ved at acceptere.

Det fremgår tilfulde af retskonflikterne om løn, kost, arbejdstid og arbejdspligternes fordeling. Lønnens størrelse var af stor betydning for tyendet, og man skulle derfor tro, at der ofte var konflikter om dette, men det ses kun at have været tilfældet i i alt syv sager. Lønnen aftaltes nemlig på fæstetidspunktet, og det stred afgjort mod god opførsel at løbe fra aftalen. Sagerne var på seks store gårde og hos en enkelt bonde, og fem af dem var hos lollandske husbønder, der fra andre sager er kendt for en aggressiv og nedladende holdning til arbejdskraften¹⁰².

Konflikter om kosten var hyppigere, for smag og behag varierede, og husbønder var undertiden noget nærige¹⁰³. For tyendet var måltiderne dagens højdepunkt, og traditionelt stilledes visse krav, hvis opfyldelse havde stor betydning for gårdens rygte. 11 konflikter fordelte sig på fire i Anst, hvoraf to bønder, og syv i Nørreherred, heraf fem på store, berygtede gårde. Der er heller ingen tvivl om, at kostproblemet var størst på de store gårde. F.eks. blev kaffe efterhånden almindelig på bondegårdene, mens den på de store gårde var en søndagsluksus. Omvendt begyndte godsejerne tidligt at bruge amerikansk svinefedt på hverdage, hvad de færreste gårdfolk kunne finde på, og skære ned på de traditionelle kødretter til fordel for de traditionelle grødretter. Noget alvorligt stridsemne var kosten dog ikke.

Alvorligere var det at trods husbonds ret til at afgøre, hvornår arbejdet skulle starte og slutte. Arbejdsvægring var bortvisningsgrund og en alvorlig tilsidesættelse af konventionens normer. Alligevel var der 14 tilfælde i Anst og 15 i Nørreherred¹⁰⁴, alle med karle. I syv eller halvdelen af de jyske tilfælde var det husbond, der pressede for at få udført ekstra arbejde¹⁰⁵. Tyendet i disse sager synes ikke at have haft tilpasningsvanskeligheder i øvrigt, og konflikternes brændstof var først og fremmest husbonds voldsomme reaktion på arbejdsvægringen. I tre af de andre konflikter var det dog tilpasningsvanskelige tyender, og de fire sidste foregik på store gårde¹⁰⁶. Disse lignede meget de hele 11 ud af 15 tilfælde på Lolland der også var på store gårde. Anledningen i disse sager var ikke, at husbond stillede vidtgående krav, og tyendet havde sjældent klare argumenter for vægringen, der mere var præget af mut vrangvilje end af aggressivitet¹⁰⁷. Når tyendet brød normerne for god opførsel, var det altså næsten altid på de store gårde, og det kan ikke overraske, for det var her, at de udsattes for stokketempo og overvågning. Arbejdsvægringerne må derfor også ses som en protest over mere generelle forhold.

Mønstret gentages i gruppen af konflikter om arbejdspligternes indhold og fordeling. Der var 10 i hvert område, hvoraf på store gårde to i Anst og 10 i Nørreherred. I tre af de sidstnævnte var det karle, der ikke ville udføre arbejde, som de ikke mente at være fæstet til¹⁰⁸. Det lyder umiddelbart »vrangvilligt«, og nogle af karlene behandlede også dyr og maskiner med en tydelig ligegyldighed¹⁰⁹. I to tilfælde nægtede også piger at parere ordre: En ny forpagter på et ellers fredeligt gods stævned en pige, men gav sig delvist i retten,

102. Konflikter om løn: A 1886/44; L 1870/60; L 1873, 526; L 1874, 67; L 1875, 240; L 1883/94.

103. Konflikter om kost: A 1872/80; A 1880/76; A 1880/96. L 1872, 180; L 1874, 184; * 1880, 270; * L 1882, 231*; L 1885/69 til 72*.

104. Se note 55.

105. Anst: 1870/42; 1871/39; 1877/48+54; 1879/77 1882/66; 1883/54; 1886/86.

106. Store gårde: A 1868/33; A 1873/61; A 1874/79; Jerlev-Brusk 1880/3.

107. L 1870/17; L 1872, 193; L 1873, 600; L 1873, 629; L 1881, 124 og M 1887/77. I alle tilfælde var tyendets argumenter ret tynde, til gengæld var der hverken vold eller råben fra dets side.

108. Se note 55 om arbejdes indhold og fordeling.

109. L 1874, 16, to karle kom op at slås og lod deres heste løbe bort imens.

mens en mindre proprietær pryglede sin stuepige til at malke¹¹⁰. Baggrunden for hendes modstand var, at det var ydmygende for en stuepige at blive sat til at malke, og her er nøglen til flere af konflikterne. Hvor sagsforholdet er klart belyst, ses det, at arbejdet, som karlene nægtede at udføre, ofte var degraderende og ment som afstraffelse. Når forkarlen på en stor gård blev sat til at feje gårdspladsen (A 1873/79), eller en staldkarl sat til drengs arbejde (L 1873, 600), var det efter den klare arbejdsdeling, der herskede i landbruget, ydmygende, og nogle godsejere (som ejeren af Helgenæs i Nørreherred) anerkendte også åbent, at tyende kun burde sættes til arbejde, som det var fæstet til (L 1872, 50).

Mens de store gårde i de to områder således ligner hinanden, gør de små det ikke. I to tilfælde af otte om arbejdspligtens indhold fundet hos bønder i Anst, stævnedes husbond tyendet for tyveri ved at have givet henholdsvis kørne og tyendet for megen mad¹¹¹. Nørreherred har ikke den slags tilfælde. I to af de øvrige var det husbond, der ville presse mere arbejde igennem, som vi før har set det (A 1878/26 og A 1879/32).

Et sidste aspekt af arbejdet var dets tempo. Seks af otte fundne konflikter var på større gårde, og typisk nok »løste« arbejdslederen konflikten med vold i de tre¹¹². I de to tilfælde på bondegårde (den ene husbond titulerede sig dog proprietær) brugte begge bønder vold (L 1883/34 og A 1886/109), så der har formentlig også været andre konflikter involveret. Tempoproblemet var størst i monotont arbejde som malkning. Tre piger blev bortvist eller slået, fordi de malkede for langsomt¹¹³, og to af de tre piger, der forlod deres plads på grund af arbejdspresset, nævnte udtrykkeligt malkningen som årsag¹¹⁴.

Sammenfattende kan det siges, at de fleste

tyendekonflikter opstod, hvor udviklingen gik tyendet imod. Særlig på godserne blev større dele af arbejdet stadig mere monotont og afhumaniseret parallelt med den samtidige udvikling i de industrielle byfag. De mindre gårdfolk på Lolland var ret tilbageholdende i alt dette, mens de jyske var ganske aktive. De søgte ikke som bondeproprietærerne at indføre metoderne fra de store gårde, men udnyttede snarere den stærkere stilling, som udviklingen havde givet gårdklassen, til at presse mere ud af arbejdskraften. I og med at de ikke brød totalt med bondelivsholdningen, gav det tyendet visse muligheder for modspil indenfor en fælles forståelsesramme, hvilket velsagtens lagde en dæmper på de værste konflikter. Omvendt prægedes godserne af kommunikationsbrist og ligefrem kultursammenstød, og resultatet blev ofte, at folkeholdet udviste en generel uvilje overfor ledelsen. Karlene, der var de mest udfarende, kunne demonstrere næsten destruktive lyster overfor dyr og redskaber, mens pigerne begrænsede sig til den mere passive protest der lå i at forlade tjenesten i utide, være sløv m.m. Det er vel grunden til, at de to brændpunkter, roer og malkning, ikke er mere fremtrædende i retsmaterialet, end tilfældet er.

Disse forhold kaster også lys over tidens mange angreb på herregårdstyendet for at være børster, umoralske m.m. Nok fungerede herregårdene som opsamlingssted for sværttilpasselige emner, og især under indtryk af gårdfolkenes tiltagende puritanisme, men problemerne med sløvhed, sjusk og uvilje kan i lige så høj grad føres tilbage til godsejerne selv og deres holdning til arbejdskraften. Tyendets kraftigste protest var afvandringen til USA, der i 80–90'erne var blevet et reelt alternativ til livet som landarbejder. Måske den tilbageværende del af tyendeklassen fik en »tungere« ende, men til gengæld reduceredes

110. L 1879, 228; L 1880, 424.

111. A 1869/57 og A 1876/15.

112. Volden var i L 1876, 367; L 1877, 282; L 1880, 282. De tre øvrige sager fra store gårde: A 1884/76; Jerlev-Brusk 1883/1 og L 1869/1.

113. A 1886/109; Jerlev-Brusk 1883/1 og L 1880, 282.

114. A 1875/2 og Jerlev-Brusk 1875/2.

arbejdsløsheden, og det blev muligt for tyendet ikke blot at opnå lønstigninger, men også med større kraft at stritte imod den tiltagende underordnelse. Resultatet blev – bag ved bulderet om det troløse tyende – en cementering af adskillelsen af arbejds- og fritidssfære på de store gårde, og på de små dels en lignende tendens, dels en begyndende tilnærmelse, f.eks. ved at fæste folk, der havde været på højskole eller var slægtninge eller venner.

Tyendet og dets holdning til arbejdsorganiseringen havde sin plads i alt dette. Det var med den holdning som udgangspunkt, at det valgte erhverv, ligesom den langt hen ad ve-

jen bestemte dets optræden i konflikterne med husbond. Begge dele var medvirkende til, at arbejdet på herregårdene kom til at ligne industriarbejde og at mange landarbejdere foretrak at emigrere til USA fremfor at påtage sig den slags. Alt var ikke idyl på bondegården, men bondelivsholdningen lå med hensyn til arbejdsorganiseringen langt tættere på menneskets naturlige behov for selvstændigt udtryk i arbejdet, end den borgerlige og for den sags skyld også socialistiske økonomiske videnskab forstod dengang, eller forstår endnu i dag.